

Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler

Mefail Hızlı

Prof. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

İslam eğitim-öğretim geleneğinin en özgün kurumlarından biri olan medreseler, Osmanlı döneminde de etkinliklerini giderek artırmışlardır. Medreseler mahiyet itibarıyla Selçuklu döneminin birikimini büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. Fatih dönemine kadar Osmanlı medreselerinin artık bir geleneğe sahip olduğu söylenebilir. Medreselerde tercih edilen eserlerin birçoğu, genellikle Osmanlı toprakları dışında ve daha önce yaşamış bulunan âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Okutulan kitap, şerh ve haşiyelerin çeşitliliği ve fazlalığı, Osmanlılarda ciddi bir medrese geleneğinin oluştuğunu göstermektedir. Bu makale, Osmanlı medreselerinde yaygın olarak okutulan dersler, eserler ve yazarları hakkında bilgi vermektedir.

Abstract

Courses and Textbooks in Ottoman Madrasahs

Madrasahs, which are one of the most original foundations in the tradition of Islamic education, increased their efficiency during the Ottoman period. On a large scale, they essentially held the

accumulation of Seljukian period. But one can say that, by the time of Mahmad II the Conqueror, Ottoman madrasahs established a tradition. The textbooks used in the madrasahs had been mostly written outside the Ottoman territory and by scholars who had lived before. Diversity and abundance of books, sharhs (commentary) and khashiyas (marginal note) used madrasahs indicate that a serious madrasah tradition was established in Ottomans. This article deals with the courses taught prevalently in madrasahs, the textbooks and their authors.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Medrese, Dersler, Eserler.

Key Words: Ottoman, Madrasah, Courses, Textbook.

Giriş

İslâm tarihinin en dikkat çeken eğitim-öğretim kurumu merdeselerdir. Bu müesseseler, başlangıçta genelde Türk-İslâm kültür çevrelerinde ortaya çıkıp gelişmesine karşın, zaman içinde her tarafa yayılmış ve ilköğretim üstündeki değişik eğitim kademelerini temsil etmiştir. Medrese, eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli unsurların sağlandığı belirli mekânlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedir.

Osmanlı dünyasında ilk medrese XIV. yüzyılın ilk yarısında, 731/1330-31'de İznik'te kuruldu. Orhan Bey tarafından kurulan bu medreseye kadar, Osmanlı topraklarında eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü hakkında pek bilgi bulunmamakla birlikte büyük ölçüde cami ve mescitlerden yararlandığı söylenebilir. Bu ilk dönemde, Osmanlı Devletinin gereksinim duyduğu kalifiye elemanlar, daha çok Anadolu'nun, eskiden birer kültür merkezi durumundaki büyük Selçuklu şehirlerinden (Konya, Kayseri, Sivas vs.) ve diğer köklü İslâm beldelerinden karşılanmış olmalıdır.

İlk Dönem Osmanlı Medreseleri

Osmanlıların ilk döneminde medreseler, daha ziyade bizzat sultanlar tarafından kurularak Bursa ve Edirne gibi başkentlik eden büyük şehirler donatılmaya başlamış, İstanbul'un fethinden sonra da bu faaliyetler en üst düzeyine ulaşmıştı. Bu ilk dönem Osmanlı medreselerinde, dışarıdan gelen ilim adamlarının zihniyetleri ve eğitim-öğretim gelenekleri tesirini göstermişti¹.

¹ Osmanlı medrese geleneğinin oluşumunda Anadolu Selçukluları ve İlhanelilerin önemli tesirlerinin olduğu ve ilk Osmanlı medreselerindeki müderrislerin söz konusu ilim ve kültür muhitlerinden geldiği konusunda bir

İslâm dünyasının büyük bir bölümünde benimsenen eğitim-öğretim düzeni Sünnî gelenek üzerine bina edilmişti. Osmanlı ilim adamlarının hemen tamamı aynı kaynaklardan beslenmişti. Mâverâünnehir, Horasan, Mısır, Irak ve Suriye gibi bölgeler, özellikle IX.-XV. yüzyıllar arasındaki dönemde önemli kültür merkezleri durumunda idi. Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları ve hatta o dönem Müslüman âlimlerin üzerinde çalıştıkları eserlerin büyük bir bölümü, Osmanlı medreselerinin ilk döneminde yazılmıştı. Adı geçen bu ilim ve kültür merkezlerine, XVI. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı âlimleri de tahsil için gidiyorlardı².

Medrese Düzeni

Osmanlı Devleti sınırları içindeki medreselerin hiyerarşisi, Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan Sahn-ı Semân ile birlikte yeniden düzenlendi. Medreseler genelde -Enderun mektebi hariç tutulacak olursa- giderek yükselen hiyerarşik bir yapıya sahipti. Buna göre, en alt seviyede kelâm alanıyla ilgili Hâşiye-i Tecrîd adlı kitabın okutulduğu **Tecrîd medreseleri** bulunmakta idi. İkinci sırada belâğata dair Miftâh adlı eserin okutulması nedeniyle bu adı alan medreseler vardı. **Miftâh medreselerinden** sonra Kırklı medreseler geliyordu. **Kırklı medreselerin** üzerinde ise **Hariç Ellili medreseler** yer almaktaydı. Hariç medreseleri, umumiyetle Osmanlılardan önceki Müslüman devlet yöneticileri, yani hükümdarlar, onların oğulları, kızları veya devlet erkânı tarafından yapılmışlardı. Osmanlı döneminde devlet adamları tarafından yaptırılan medreseler de daha ziyade bu kategoriye dâhil edilmişti. Hariç Ellili medreselerin hemen üstünde **Dâhil Ellili medreseler** bulunuyordu. Bunlar Osmanlı padişahlarıyla şehzâdeler, valide sultanlar, hanım sultanlar ve padişah kızları tarafından yaptırılmışlardı. XVI. yüzyıldan sonra, devlet erkânı tarafından yaptırılan birçok medrese de Dâhil statüsünü kazanacaktır. Her iki medrese arasındaki fark, 'itibârî' idi. Zira, ulema nezdinde hükümdarlar tarafından yaptırılan medreselerde ders vermek bir imtiyaz ve itibar göstergesiydi. Ayrıca bu medreseler, ilmiye tariki içinde eğitim yolunun sonunu belirliyorlardı. Zira buralardan kadınlara geçilmekteydi³. Fatih külliyesi içinde statüsü en yüksek olan medreseler ise **Sahn-ı Semân medreseleri** idi.

değerlendirme için bkz. İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Medrese Geleneginin Doğuşu", Belleten, c. LXVI, sy. 247 (Aralık 2002), s.849-903.

² Bkz. Bilge, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984, s. 29-30; Hızlı, Mefail, Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim, Bursa 1997, s. 88-93.

³ Unan, Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", Yeni Türkiye, 5. cilt (Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yayınları), s. 150-151.

Bu medrese düzeni, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Süleymaniye medreselerinin yapılışıyla büyük ölçüde değişmiş ve genişletilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), ordunun tabip, cerrah ve mühendis ihtiyacını karşılamak üzere bir tıp medresesi/dârüşşifa, riyaziyat öğretimine mahsus dört tane medrese, ayrıca hadis alanında üst düzeyde öğretim yapan bir de ihtisas medresesi (dârülhadis) kurmuştur. Kanuni devrinde yapılan düzenlemeyle öğretim, dâhil statülü medreselerden sonra iki kola ayrılmıştır. Birincisi Sahn-ı Seman medreselerinde hukuk, ilâhiyat ve edebiyat dallarında yapılan öğretim, ikincisi ise Süleymaniye medreselerinde riyaziyat ve tıp alanlarında yapılan öğretimdir. Bunların üzerinde de “dârülhadis” öğretimi vardı.

Ahmed Cevdet Paşa, XIX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürecektir olan bu medrese düzenini şu sıralamayla verir: 1. İbtidâ-i Hâriç / 2. Hareket-i Hâriç / 3. İbtidâ-i Dâhil / 4. Hareket-i Dâhil / 5. Mûsıla-i Sahn / 6. Sahn-ı Semân / 7. İbtidâ-i Altmışlı / 8. Hareket-i Altmışlı / 9. Mûsıla-ı Süleymâniye / 10. Süleymaniye / 11. Hâmis-i Süleymaniye / 12. Dârülhadis⁴

Bu sıralamada kırklı ve daha küçük medreseler dikkate alınmamış olmakla birlikte eğitim-öğretime devam ettikleri şüphesizdir. Bu derecelendirme, İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirlerdeki medreseler için geçerliydi. Bunu destekleyen pek çok arşiv belgesi bulmak mümkündür.

Medrese, Müderris ve Dersler

Osmanlı medreselerinde XVI. yüzyılın ortalarına kadar müderrisin merkezde olduğu bir sistem hâkim idi. Aslında bu gelenek Osmanlılardan önce de vardı. Eğitim-öğretim faaliyetleri, devlet tarafından sınırları ve muhtevası net olarak belirlenmemiş ve vakıf kurucusunun kısmen tespit ettiği, ama daha çok geleneğin yönlendirdiği bir biçimde yürütülmüştü. Devlet, medreseleri sadece yakından takip etmeye çalışıyor, ama müdahale mekanizmasını büyük ölçüde işletmiyordu.

Bizzat müderrisin nezaretinde yürütülmekte olan derslerin işlenmesi, seçilen kitabın takip edilmesi tarzında olurdu. Belli sürede okunması gereken kitap ya da kitapların belirli bölümleri tamamlanmadıkça başka bir derse geçilmesi söz konusu değildi. Bu anlamda medreselerde sınıf geçme değil, ders/kitap geçme yöntemi uygulanmaktaydı.

Dersler, her biri için esas olarak alınmış olan bir veya birkaç ana kitap üzerinde takrir yoluyla yapılırdı ve dersler bu kitapların adı

⁴ Ahmed Cevdet Paşa, Tarih, I, İstanbul 1309, s. 111.

ile anılırdı⁵. Okutulan dersler aşağı dereceli medreselerde muhtasar (özet), yüksek dereceli medreselerde ise mufassal (ayrıntılı) olarak işlenmekteydi⁶.

İslâm coğrafyasında olduğu gibi o dönemde medreselerde tahsil olunan bütün ilimler, “aklı” ve “nakli” olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Osmanlı medreselerinde okunan ilimler farklı bir tasnifle “ulûm-ı âliye (علوم آلیه)” ve “ulûm-ı ‘âliye (علوم عالیه)” olarak da isimlendirilmişti. Sözgelimi İsmail H. Uzunçarşılı, genel olarak medreselerde okunan ve okutulan kelâm, mantık, belâgat, lûgat, nahiv, hendese, hesap, hey’et, felsefe, tarih ve coğrafya ile ilgili dersleri “ulûm-ı âliye”; aralarında Kur’ân, hadis ve fıkıh konuları bulunan diğer dersleri de “ulûm-ı ‘âliye” (yüksek ilimler) olarak iki ana başlık altında değerlendirir⁷.

Fatih döneminde hazırlanmış olduğu ileri sürülen “Kânûn-nâme-i Talebe-i Ulûm” veya “Kânûn-ı Örfiye-i Osmâniye” adlı talimatnamede şu ifadeler yer alır:

“Şüyûh-ı müderrisîn kütüb-i mu‘teberâtdan **Şerh-i Adud ve Hidâye ve Keşşâf** ve sâir ihtiyâr etdikleri kitâbları ayıdalar. Ve şüyûh-ı mezkûreden derecede aşağı olan kimesneler **Telvîh**’e dek ayıdalar. Andan bir derece aşağı olanlar **Miftâh**’a dek ayıdalar ve ol dereceden bâki sığâr-ı müderrisîn **Şerh-i Tavâli**’ ve **Şerh-i Metâli**’ ve **Mutavvel** ve **Hâşiye-i Tecrid** ayıdalar. Ve mütûn-ı fıkhu ve şürûhu dahi her müderris tākâtı yetdikce ayıdalar... Tetimmelerde **Şerh-i Şemsiyye** ve mâ-fevkın ayıdıralar, tâ ki **İsfahânî**’ye varınca; mülâzim olup kapuma mülâzemeteye geldikleri vakt ol temessük için müderrisinden alınan mektûbları bile getüreler.”⁸

Osmanlı medreselerinde XV ve XVI. yüzyıllar gibi erken dönemlerde medreselerde okunan ve okutulan kitaplar veya dersler elbette sadece talimatnamede adı geçen kitaplarla sınırlı değildi. Ayrıca, müderrislerin okuttukları pek çok eser bulunmakta idi. Kanunnâmede yer alan “Şüyûh-ı müderrisîn kütüb-i mu‘teberâtdan... ihtiyâr etdikleri kitâbları ayıdalar” ifadesi de, medreselerde okutulan ders kitaplarının kesin bir temel üzerine oturmadığını, müderris tercihlerinin kitap seçiminde önemli rol oynadığını, belirli dersler ve eserlerin yanında bu dersleri anlamayı kolaylaştıracak başka ders ve kitapların da okutulduğunu göstermektedir.

⁵ Unat, F. Reşit, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964, s.35.

⁶ Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1988, s. 39.

⁷ Uzunçarşılı, age, s. 20.

⁸ Bkz. Baltacı, a.g.e., s. 36 (Dipnot no: 88). Ayrıca bkz. Yaltkaya, M. Şerafettin, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 464-465; Atay, Hüseyin, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983, s. 80.

Fatih döneminde hazırlanan bu tür kanunnamelerde hangi derecedeki medresenin ne tür dersleri okutacağı belirtilmektedir. Cahit Baltacı, kanunnâme ve müderris biyografilerinden hareketle XV ve XVI. yüzyıllarda değişik medrese kademelerinde okutulan dersler ve ders kitaplarını listeler halinde tespit etmiştir. Bu bilgileri tablo halinde göstermek mümkündür⁹:

Medrese derecesi	Ders adı	Okutulan Kitaplar
Yirmili	Kelâm Fıkıh Belâgat	Hâşiye-i Tecrid Şerh-i Ferâiz Mutavvel
Otuzlu	Belâgat Fıkıh Kelâm Hadis	Şerh-i Miftâh Tenkih, Tavzih Hâşiye-i Tecrid Mesâbih
Kırkli	Belâgat Fıkıh Hadis Fıkıh Usulü	Miftahu'l-Ulûm Sadruşşeria, Meşârik Mesâbih (Begavi) Tavzih (Taftazâni)
Ellili Hâric	Fıkıh Hadis Kelâm	Hidâye Mesâbih Şerh-i Mevâkif
Ellili Dâhil	Fıkıh Hadis Tefsir Fıkıh Usulü	Hidâye Buhâri Keşşâf, Beyzâvî Telvîh
Sahn-ı Seman	Fıkıh Hadis Tefsir Fıkıh Usulü	Hidâye Buhâri Keşşâf, Beyzâvî Telvîh, Şerh-i Adud
Altmışlı	Fıkıh Hadis Kelâm Tefsir Fıkıh Usulü	Hidâye, Şerh-i Ferâiz Buhâri Şerh-i Mevâkif Keşşâf Telvîh

⁹ Baltacı, age, s.37-43.

Tabloda değişik medreselerde ne tür ders ve kitapların okutulduğu yer almakla birlikte tahsil sürecinde sadece bu kitaplarla yetinilmediği de açıktır. Sözelimi, “Yirmili” medresede “belâgat”, “kelâm” ve “fıkıh” adıyla üç temel dersin ve ilgili kitapların okunduğu görülmektedir. Ancak bu ve daha yukarı medreselerde, derslerin ve kitapların anlaşılmasını kolaylaştırmak için öğrencinin öncelikle bazı temel gramer ve mantık derslerini almış olmaları gerekir. Bu derslerde; Arapça gramerin “sarf” kısmında *Emsile, Binâ, Maksud, ‘İzzî ve Merah*; “nahiv” kısmında *Avamîl, İzhâr ve Kâfiye*; mantık dersinde *Şerh-i Şemsiyye, Şerh-i Tevâli, Şerh-i Metâli’, Şerh-i İsağoci*; fıkıh usulü dersinde de *Telvîh* kitaplarının tamamının ya da bir bölümünün okunması gerekiyordu¹⁰.

Taşköprülüzâde’nin Medrese Serüveni

XVI. yüzyıl esas alındığında, medreselerde ne tür derslerin ve kitapların okunduğuna dair en geniş bilgiyi Taşköprülüzâde İsmâüddin Ahmed Efendi’nin biyografisinden öğreniyoruz¹¹. Osmanlı âlimlerinin hayat hikâyelerine yer verdiği *eş-Şakâiku’n-Numâniyye fi Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye* adlı ünlü eseriyle tanınan Taşköprülüzâde, ilk tahsiline başlayınca önce babasından Kur’ân’ı hatmetmiş, sonra da Arapça öğrenmiştir. Sarf dersinden Maksûd, İzzî ve Merâh kitaplarını, nahivden de Avâmîl, Misbâh ve Kâfiye’yi baştan sona okumuştur. Kâfiye’nin şerhlerinden Vâfiye’yi “mecrûrât” kısmına kadar tahsil etmiştir. Daha sonra yine sarfdan Hârûniye’yi ve nahivden de Elfiye’yi okumuştur. Amcasından takip ettiği Dav’-ı Misbâh’ı başından sonuna kadar yazıp tashih etmiş; sonra da İsağoci ve onun şerhi olan Hüsâm Kâtî’yi ve biraz da Şerh-i Şemsiye’yi öğrenmiştir.

Taşköprülüzâde bundan sonra yine babasından Şerh-i Şemsiye’yi Küçük Hâşiye ile ikisini baştan sona, Şerh-i Akâid’i ve Şerh-i İsfahânî’yi bazı haşiyeleriyle, Hâşiye-i Şerh-i Metâli’ adlı eserin de bazı bölümlerini okumuştur.

Daha sonra vücûb ve imkân konularına kadar Hâşiye-i Tecrîd’i, mûsned bölümünün sonuna kadar da Şerh-i Miftâh’ı; ilâhiyât bölümünün başından nübüvvet kısmına kadar Şerh-i Mevâkıf’ı; Keşşâf Tefsiri’nden Nebe’ sûresini; Ali Kuşçu’nun hey’etle ilgili Fethiye’sini, Sahîh-i Buhârî’nin bir kısmını, Kâdî İyâz’ın Şifâ’sının bir bölümü ile ilm-i hılâf ve ilm-i cedeli okuyan Taşköprülüzâde, ayrıca “ulûm-ı akliye ve ulûm-ı Arabiye”de bir hayli tecrübe kazanınca takip ettiği ilimlerle ilgili kendisine icâzet verildi.

¹⁰ Baltacı, age, s.37.

¹¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik-i Nu’maniyye fi Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*, (nşr. A. Subhi Furat), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985, s. 552-560.

Aynı zamanda babasından da tefsir ve hadis derslerinden icâzet almıştır.

Tahsil hayatı böyle geçen Taşköprülüzâde'nin müderris olunca ilk görev yeri 20 akçeli Dimetoka medresesidir. Burada iki yıl kalan müderris, belâgatla ilgili olarak Mutavvel'i ("beyân" kısmından "istiâre"ye kadar), kelâmdan Hâşiye-i Tecrîd'i (umûr-ı âmmeye kadar) ve fıkıhla ilgili olarak ise Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Ferâiz şerhini okutmuştur. Daha sonra 30 akçeli medresedeki görevi sırasında fıkıhla ilgili olarak Sadruşşerîa'yı (baştan kitâb-ı bey'a kadar), belâgatla ilgili Şerh-i Miftâh'ı (baştan "icâz u itnâb" bahsine kadar), kelâmla ilgili Hâşiye-i Tecrîd'i (umûr-ı âmmeden vücûb ve imkâna kadar) ve hadislerle ilgili olarak ise Mesâbih'i (tamamı) ders olarak okutmuştur.

Taşköprülüzâde, altı yıl boyunca görev yaptığı 40 akçeli Üsküp'teki İshak Paşa medresesinde, hadisten Mesâbih ve Meşârik (tamamı), fıkıh usulünden Tavzih (tamamı), fıkıhtan Sadruşşerîa (kitâb-ı bey'dan sona kadar) ve Seyyid Şerîf'in Ferâiz şerhi ve belâgattan ise Miftâh (fenn-i beyândan sona kadar) kitaplarını okutmuştur. Yine kırklı bir medresedeki görevi sırasında da hadisten Mesâbih (başından büyü' bölümüne kadar), kelâmdan Şerh-i Mevâkif (vücûb ve imkân kısmından a'râz bahsine kadar), fıkıhtan Sadruşşerîa (bazı kısımlar) ve belâgattan da Şerh-i Miftâh (bazı bölümler) adlı eserlerden dersler vermiştir.

Hâriç ellili Koca Mustafa Paşa medresesinde hadisten Mesâbih (büyü' bölümünden sonuna kadar), fıkıhtan Hidâye (başından zekât bölümüne kadar) ve kelâmdan Şerh-i Mevâkif (ilâhiyat kısmı)'ı okutan Taşköprülüzâde, dâhil Üç Şerefeli medresesinde şu dersleri vermiştir: Hadisten Sahih-i Buhârî'nin birinci cildi, fıkıhtan Hidâye (zekât kısmından hac kısmına kadar), fıkıh usulünden ise Telvih (başından taksim-i evvele kadar).

Sahn medreselerinde hadisten Sahih-i Buhârî (iki kez), tefsirden Tefsir-i Kâdî (Bakara sûresini), fıkıhtan Hidâye (nikâh bölümünden büyü'a kadar) ve fıkıh usulünden Telvih ("taksim-i evvel"den "ahkâm" konusuna kadar) dersleri okutan Taşköprülüzâde, nakledildiği Edirne'deki altmışlı Sultan Bâyezid medresesinde şu dersleri ve kitapları vermişti: Hadisten Sahih-i Buhârî (1/3'lük bölümü), fıkıhtan Hidâye (büyü' kısmından şüf'a'ya kadar), Şerh-i Ferâiz ("tashih" konusuna kadar), fıkıh usulünden Telvih ("ahkâm" bölümünün sonuna kadar) ve kelâmdan da Şerh-i Mevâkif.

Bir süre yaptığı kadılıktan tekrar Sahn müderrisliğine getirilince hadisten Sahih-i Buhârî (tamamı), fıkıhtan Hidâye (şüf'a bölümünün sonuna kadar), fıkıh usulünden Telvih (ilk üç bölümün

sonuna kadar) ve tefsirden de Seyyid Şerif'in Keşşâf'a yazmış olduğu haşiyeyi öğrencilere ders olarak verdi¹².

Osmanlı medreselerinde okunan ve okutulan dersler, XIX. yüzyılın sonlarına kadar büyük ölçüde önemli bir değişikliğe uğramadı. Bununla birlikte XVI. yüzyıl ve sonrasında çıkarılan bazı fermanlarda, medrese düzeninin genelde bir bozulma yaşadığına, bazı ders/kitapların tam olarak okutulmadığına, derslerin yüzeysel bir biçimde öğretildiğine ve bundan dolayı mezunların kalifiye elemanlar olarak istihdam edilemediğine, sonuçta devletin ve halkın bundan zarar gördüğüne işaret edilmekteydi¹³.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra ilk dönemlerden itibaren Osmanlı medreselerinde genellikle okutulan dersler ve kitaplar hakkında biraz daha genişçe durmamız gerekmektedir¹⁴.

Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler

Osmanlı medreselerinde görülen dersler anahatlarıyla şunlardan oluşuyordu: Arapça (sarf, nahiv, belâgat, vs.) / Tefsir / Hadis / Fıkıh (İslâm Hukuku) / Kelâm ve Akaid / Mantık¹⁵

¹² Osmanlı medreselerindeki ders programları ve okutulan derslerle ilgili olarak muhtelif kaynaklar ve ilim adamlarının otobiyografilerine göre değerlendirmeler ve okunan derslerle ilgili sistematik tasnifler için bkz. İzgi, Cevat, Osmanlı Medreselerinde İlim, I-II, İstanbul 1997, I, 67-127, I, 161-183.

¹³ Sözelimi 1539 yılında Bursa Mahkemesi'nde sureti kayda geçirilen ve devrin padişahı Kanuni Sultan Süleyman tarafından yayımlanan bir fermanda, 1530'lu yıllarda ülkede öğretim ve öğrenim konusunda önemli düzensizliklerin yaşandığı, medreselerde talebelerin "her fenden bir kitâb ve her kitâbdan birkaç fasıl veya bâb okumakla" yetinerek kısa yoldan yüksek makamlara erişmek istedikleri, bu yüzden tahsil hayatının bozulduğuna işaret edilmekte, ayrıca müderrisler ve talebeler için yeniden bir kanunname yazılıp bunun uygulanmasına ihtiyaç duyulduğu belirtilmekte ve müderrislerin nasıl hareket etmesi gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Bk. Bursa Şer'îye Sicilleri, A40, 123a.

¹⁴ Medreselerde okutulan kitaplar hakkında bilgi için bkz. Katip Çelebi, Keşf el-Zunûn an esâmî el-kutub ve'l-funûn (nşr. Ş.Yaltkaya-R.Bilge), MEB, İstanbul 1941-43; Uzunçarşılı, age, s.23-31; Bilge, age, s.43-63; Baltacı, age, s.35-43; Hızlı, age, s.142-151; Arabacı, Caner, Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri (1900-1924), Konya 1998, s.57-64; Cici, Recep, Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları, Bursa 2001, s.33-53; Fazlıoğlu, Şükran, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", Değerler Eğitimi Dergisi, Ocak 2003, c.1, sy.1, s.97-110; Akgündüz, Murat, Osmanlı Medreseleri -XIX. Asır-, İstanbul 2004, s.71-84; Ergün, Mustafa, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi (Afyon 1996), (http://hocam.tripod.com/g_yazilar_medrese_dersleri.htm)

¹⁵ Medresede verilen dersler, eserler ve yazarlarına göre bir listesi makale sonundaki Tablo 1'de yer almaktadır.

1. Arapça ve Yardımcı Bilimler

İslâmî bilimlerin temel derslerine hazırlayıcı veya yardımcı olan sarf, nahiv, belâgat, hesap, hendese gibi dersler temel eğitimi oluşturuyor ve bunlar alındıktan sonra diğer derslerin eğitimi daha kolay hale geliyordu.

a) Sarf (Etimoloji): Kelime türemeleri ve fiil çekimleri konularının işlendiği bu derste okutulan kitaplardan en meşhur olanları “Emsile”, “Binâ”, “Maksûd”, “İzzî” ve “Merah”dır.

“Emsile”: Yazarı bilinmeyen, ama medreselerde yüzlerce yıl ezberletilen, üzerinde pek çok şerh yapılan temel gramer kitabıdır. **“Binâ”:** Yazarı bilinmeyen ve kelimedenden kelime türetmeye (tasrif) yarayan 35 kuralı anlatan bir eserdir. Medrese öğrencileri, yıllarca bu kitaptaki kuralları ezberlemeye çalışırdı. **“Maksûd”:** Yazarı bilinmeyen ve Arapça fiil çekim kurallarını anlatan bir ders kitabı idi. Pek çokları arasında İmam Birgivi'nin şerhi meşhurdu. **“İzzî”:** İbrahim bin Abdülvehhab ez-Zincânî'nin (öl.1257) bu meşhur eserine birçok şerh yapılmıştır. Dede Cengî Efendi (öl.1567) tarafından hazırlanan şerh medrese talebeleri arasında çok tutulurdu. **“Merâh”:** Ahmed bin Ali bin Mesud'un bu eserine Kemalpaşazâde'nin yaptığı şerh “Felâh” adını taşıyordu. Bursalı Ahmed Efendi'nin Merah Şerhi de talebeler arasında gözde idi.

b) Nahiv (Formoloji): Arapçanın cümle yapısı ve kuruluşu konularının anlatıldığı bu derste en yaygın olarak okutulan kitaplar “Avâmil”, “İzhar”, “Kâfiye”dir. Ayrıca İbn Hişâm'ın “Mugni'l-Lebib” ve “Kavâidü'l-İ'rab”, İbn Mu'tî'nin “ed-Dürretü'l-Elfiyye” adlı eserleriyle “Molla Câmî” adıyla ünlenen “Kâfiye” şerhi de bulunuyordu.

“Avâmil”: Birgivi Muhammed Efendi'nin (öl.1573) bu eseri, Arapça gramerinde kelimelerin i'rabı üzerinde durur. Baştan sona kural ve örneklerle dolu olan bu 25 sayfalık kitabın birçok şerhi yapılmıştır. **“İzhâr”:** Asıl adı “İzhâru'l-Esrâr fi'n-Nahv” olan bu kitap da aynı kişiye aittir. Avâmil kitabındaki konuların derinlemesine işlendiği bu kitap da kelimelerin i'rabını inceler. **“Kâfiye”:** “İbn Hâcib” adıyla tanınan Osman b. Ömer (öl.1248) tarafından yazılan bu eser nahiv konularını pek çok örneklerle anlatan üst düzey bir eser idi. Bu esere “el-Fevâidü'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye” adıyla yazılan, Molla Câmî (öl.1492) tarafından hazırlandığı için de **“Molla Câmî”** adıyla bilinen bu nahiv kitabını Kurt Muhammed Efendi (öl.1587) Türkçeye çevirmiştir. **“Mugni'l-Lebib”:** “İbn Hişâm” adıyla bilinen ve Arapçanın inceliklerine hakkıyla vâkıf olan Abdullah b. Yusuf'un (öl.1360) Arapçadaki edatlar ve harflerle ilgili kitabıdır. İznikli Vahyizâde Muhammed Efendi tarafından yapılan şerh çok meşhur idi Aynı kişiye ait **“Kavâidü'l-İ'rab”** adlı eser de Osmanlı medreselerinde okutuluyordu. **“Elfiye”:** İbn Mâlik / İbn Melek diye

bilinen Muhammed b. Abdullah'a ait (öl.1273) bin beyitlik bu ünlü eser, nahiv kurallarını Kur'an, hadisler ve meşhur Arap şiirlerinden örneklerle anlatmaktadır.

c) Belâgat: Düzgün ve yerinde konuşma sanatının inceliklerini ele alan belâgat, kendi içinde "Meânî", "Beyân" ve "Bedî" olarak üçe ayrılır.

Medreselerde Seyyid Şerif, Sadeddin Taftazânî veya Şeyhülislâm İbn Kemâl'e ait olup aynı adı taşıyan "**Şerh-i Miftâh**" adlı eserlerden biri okunuyordu. Fatih zamanında 30-35 akçe yevmiyeli medreselere, bu kitabın adına izafeten "Miftah medreseleri" denilmiştir. "**Mısbâh**": Seyyid Şerif Cürcânî'nin, Sekkâki'nin "Miftâhu'l-Ulûm" adlı eserine yaptığı şerh, Osmanlı müderrisleri tarafından birçok şerh ve haşiyelerle zenginleştirilmiş ve medreselerde en çok okunan kitaplardan biri olmuştur. "**Mutavvel**": Sadeddin Taftazânî'nin (öl. 1390), Hatib Dımışki'nin "Telhîsü'l-Miftâh" kitabına yazdığı "el-Mutavvel ale't-Telhîs" adlı bu şerh, Kur'andaki ifadelerin eşsizliğini anlatan önemli bir eserdir. Yine Taftazânî'nin "**Muhtasar**" ve "**Telhîs**" (Telhîs fi'l-Belâga) eserleri Anadolu medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

2. Tefsir ve Tefsir Usûlü

a) Tefsir: Osmanlı medreselerinde bu alanda en çok okunan eserler şunlardı: "**Kadı Beydâvî**": Nasıruddin Abdullah b. Ömer Beydâvî'nin (öl.1286) "Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil" adlı tefsiri, "**Kadı Beydâvî**" veya "**Kadı Tefsiri**" adıyla biliniyordu. Şafî bir âlim yazmış olduğu bu eser sünniler arasında da çok itibar görmüştü. Râgıb'ın "Müfredât" ve Zemahşeri'nin "Keşşâf" adlı tefsirlerinden yararlanılarak hazırlanmış bu eser, daha çok sadeliği ile medreselerde şöhret bulmuştu. "**Keşşâf**": Türk müfessir Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammed ez-Zemahşeri'nin (öl.1143) "el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil" adlı eserinin kısa adıdır. Zemahşeri'nin dirayet tefsiri türünde hazırladığı bu eserde, gereksiz söz ve uzatmalardan uzak durulmuş, hikâye ve İsrailiyata yer verilmemiş, edebi sanatlar incelikle kullanılmıştır. Kitaba yapılan yüzlerce şerh ve haşiye arasında Seyyid Şerif'in haşiyesi ünlenmişti. "**Celâleyn Tefsiri**": Celâleddin Mahallî tarafından başlatılan ve Celâleddin es-Suyûtî tarafından tamamlandığı için "İki Celâl'in tefsiri" anlamındaki "Tefsiri Celâleyn" adını alan bu eserin medreselerde okunmasına özen gösterilirdi.

b) Tefsir Usulü: Kur'an'ın doğru şekilde tefsir edilebilmesi için uyulması gerekli kuralları inceleyen bir tefsir metodolojisi dersidir. Bu alanda Bedreddin Muhammed ez-Zerkeşî (öl.1392) tarafından yazılan "el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an" adlı eserin tanınan adı

“**Burhan-ı Zerkeşî**” idi. Celâleddin Suyûtî’nin (öl.1505), “el-Burhan” kitabını esas alarak hazırladığı “el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân” adlı eser “**İtkân**” veya “**Suyûtî**” adıyla şöhret bulmuştu. Bu eser medreseliler arasında ilkinden daha fazla yaygınlık kazanmıştı.

c) Kıraat ve Tecvid: Kur’ân’ın okunmasındaki farklı yorumlar nedeniyle İslâm dünyasında ortaya çıkan yedi (daha sonraları bu on’a çıkmıştır) kıraat ve tecvid bir bilim konusu olarak incelenmiştir. Bu alanda medreselerde okutulan en önemli eserler arasında şunlar zikredilebilir. “**Cezeriyye**”: İslâm tarihinin en büyük kıraat ustası kabul edilen İbnü’l-Cezeri’nin (öl.1429) en meşhur eseri “Kitabü’n-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr” idi. Bu eseri de “Tayyibetü’n-Neşr” adıyla manzum hale getirdi¹⁶. “**Şâtibiyye**”: Endülüslü Kasım-ı Şâtîbî’nin (öl.1194) “Kaside-i Lâmiyye”, “Hırzû’l-Emânî ve Vechü’l-Tehânî” adlı manzum eserleri pek çok medrese öğrencisi tarafından ezberleniyordu. “**Karabaş Tecvidi**”: Halveti şeyhi Ali Efendi’ye ait olmakla birlikte Şeyh Abdurrahim Karabaşî’nin (öl.1498) olduğu da rivayet edilir. “**Dürr-i Yetim**”: İmam Birgivi’nin “Dürrü’l-Yetim fi İlmi’t-Tecvîd” adlı bu eseri Türkçeye tercüme ve şerh edilmiştir.

3. Hadis ve Hadis Usulü

a) Hadis: Bu alanda okutulan kitaplar arasında en önemlisi şüphesiz “**Buhârî**” idi. Daha çok üst düzey medreselerde okutulan bu eser Ebu Abdullah Muhammed Buhârî’nin (öl.870) “el-Câmiu’s-Sahih” adını taşımakta olup Kur’ân’dan sonra İslâm’ın en önemli kaynaklarından biri kabul edilmiştir. Kütüb-i Sitte’nin bu ilk eserinin dışında diğer beş hadis kaynağı da -özellikle Müslim’in Sahih’i- medreselerde okutulmuştu. Üzerinde ders görülen diğer önemli kitaplar arasında şunları da zikretmek gerekir. “**Mesâbih**”: İmam Hüseyin b. Mesud Begavî’nin (öl.1126) “Mesâbihu’s-Sünne” veya “**Mişkât**” da denen “Mişkâtü’l-Mesâbih” adlı eseridir. Hadis alanındaki temel öğretim kitabı idi. Buhârî ve Müslim’den alınmış 4719 hadisi anlatıyordu. “**Meşârik**”: İmam Radyüddin Hasan Sagânî’nin (öl.1253) yazdığı “Meşâriku’l-Envârî’n-Nebeviyye min Sihâhi’l-Ahbârî’l-Mustafaviyye” adlı eser orta düzeydeki medreselerde okutulmakta idi. Bu eserin birçok şerhlerinin yanında en ünlüsü, “**İbn Melek**” adıyla şöhret bulan İzzeddin Abdüllatif er-Rûmî’nin (öl.1398) “Mebâriku’l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriki’l-Envâr” adlı eseri olup medreselerde “İbn Melek” diye okutuluyordu. Medreselerde okutulan diğer bir kitap Kadı İyâz’ın (öl.1150) “Kitabu’ş-Şifa”sı olup “**Kadı İyâz**” veya “**Şifâ-i Şerîf**” adlarıyla tanınmıştı.

¹⁶ Altıkulaç, Tayyar, “İbnü’l-Cezeri”, TDVİA, XX,553.

b) Hadis Usulü: Bir anlamda hadis metodolojisi olan bu derste, İbn Salah Şehrizürî'nin (öl.1245) "Ulûmu Hadis" adlı eseri (**İbn Salâh Elfiyesi**), İbn Hâcer Askalânî'nin "Nuhbetü'l-Fiker" adlı eseri (**Nuhbe**), İbnü'l-Esir'in (öl.1209) "Câmiu'l-Usûl" adlı eserleri okutulanlar arasındaydı.

Hadis alanında ayrıca okutulan bir başka eser de İmam Nevevî'nin (öl.1277) "Kitâbu'l-Erbaîn" adlı kitabıdır. Hadis ile birlikte anılacak konulardan biri olan "sîret" üzerinde Şeyh Halebî'nin "**Sîretü'n-Nebeviyye**"si ve "şemâil" alanında da İmam Muhammed Tirmizî'nin "**Şemâil-i Şerif**" adlı eserleri okutuluyordu. Şeyh Ali Halebî'nin (öl.1634) "İnsânü'l-Uyûn fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn" adlı eseri "**Siyer-i Halebî**" veya sadece "**Halebî**" adıyla meşhur olmuştu.

4. Fıkıh ve Fıkıh Usulü

Bu başlık altında Fıkıh, Fıkıh Usulü ve Ferâiz adlarıyla dersler okutuluyordu.

a) Fıkıh: Medreselerin hemen tamamında fıkıh dersi vardı. Helâl ve haram hükümlerini kapsayan bir muhtevası olduğu için fıkıh, en şerefli ve en üstün ilim dalı sayılıyordu. Bu alanda Osmanlı medreselerinde okutulan temel kitaplar şunlardı:

"Hidâye": Burhaneddin el-Merginânî (öl.1197), Hanefi fıkıh üzerine yazdığı "Bidâyetü'l-Mübtedî" adlı eserine, yine kendi kaleme aldığı haşiyeye "Hidâye" adını vermişti. İçinde kullanılan hadislerin sağlamlığı ile dikkati çeken kitap ve şerhleri yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde ileri düzeyde temel ders kitabı olarak okutuldu. Muhammed Ekmeleddin el-Babertî'nin (öl.1384) bu Hidaye'ye şerhi olan "el-İnâye"si de medreselerde "**Ekmele**" adıyla okutulmuştu. "**Sadrüşşeria**": Burhânü's-şeria Mahmud (öl.1274), kızının oğlu olan ikinci Sadrüşşeria Ubeydullah için, "Hidaye" kitabının bazı önemli bölümlerini bir araya getirdiği "**Vikâye**" (Vikâye er-Rivâye fi Mesâilî'l-Hidâye) adlı bir eser hazırlamıştı. Torun da bu kitabı "Muhtasar-ı Vikâye" veya "Nikâye" adıyla şerhetti ve bu şerh, "Sadrüşşeria Şerhi" adıyla yüzyıllarca medreselerde orta düzeydeki medreselerde ders kitabı olarak okutuldu. "**Dürrü'l-Muhtar**": Hanefi fıkıh kitabı olan Tenvîru'l-Ebsar kitabına Alâüddin-i Haskefi (öl.1676) tarafından "ed-Dürrü'l-Muhtâr fi Şerhi Tenviri'l-Ebsâr" adıyla yapılan şerhi bu adla tanınmıştı. Bu şerhe İbn Abidin "Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr" adıyla bir haşiyeye yazmış ve bu eser "**İbn Abidin**" adıyla uzun süre okutulmuştu. "**Dürer**": Molla Hüsrev'in (öl.1480) Hanefi fıkıhına dair yazdığı "Dürerü'l-Hukkâm fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm" adlı eseri, kendisine ait "Gurer" adlı kitabının şerhidir. Bu kitap, uzun süre şerhleriyle beraber medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. "**Mültekâ**" / "**Halebî**": İbrahim b. Muhammed Halebî

(öl.1549) tarafından “Mültekâ’l-Ebhûr” adıyla yazılan bu kitap ile bunun şerhi olan “**Mevkûfât**” da fıkıh kitabı olarak okutulanlar arasındaydı. “**Kudûri**”: İmam Ebu’l-Hüseyn Ahmed el-Kudûri’nin (öl.1036) “Muhtasaru’l-Kudûri” adıyla bilinen bu kitabına birçok şerh yapılmış ve ilk dönem medreselerde okutulmuştur.

b) Fıkıh Usulü: Fıkıhın felsefesi ve metodolojisi türündeki bu eserlerin en önemlileri arasında şunlar zikredilebilir: Sadruşşerîa diye şöhret bulan Ubeydullah b. İshak el-Buharî’nin “Tenkîhu’l-Usûl ve Tavzîhu’t-Tenkîh” adlı eseri **Tenkîh ve Tavzîh** adıyla ünlenmiştir. Tenkih’in şerhi olan Tavzih, medreselerdeki temel fıkıh usulü kitabı idi. Ayrıca Ebu’l-Berekât Hafızüddin en-Nesefî’nin (öl.1310) yazdığı “Menârü’l-Envâr” adlı kitabı **Menâr**, İbn Melek’in (öl.1480) bu esere yaptığı “Şerhu Menâri’l-Envâr” adlı eseri de **İbn Melek** isimleriyle medreselerde asırlarca takip edilen ders kitabı olmuştu. Molla Hüsrev’in (öl.1480) Hanefî ve Şafîî fıkıh usullerini birleştirerek hazırladığı ve Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak kabul edilen **Mir’ât**, üzerinde şerh ve haşiyeler yapılan bir eserdir. Şerafeddin Ahmed (öl.1369) tarafından yazılan “Tenkîhu’l-Ahdâs fi Refi’i’t-Teyemmümi’l-Ahdâs” adlı kitaba Taftazânî’nin (öl.1389) yaptığı “et-Telvîh fi Keşfi Hakâiki’t-Tenkîh” adlı şerhtir. Medreselerde fıkıh usulü dersinde okutulan bu çok önemli kitap, kısaca **Telvîh** adıyla şöhret bulmuştu. Ayrıca Celâleddin Ömer el-Habbâzî’nin (öl.1272) **el-Mugni** adlı eseri de bu alanda okutulmaktaydı.

c) Ferâiz: Miras hukuku ile ilgili konulardan bahseden eserler arasında, Sirâcüddin Muhammed es-Secâvendî (öl.1200)’nin yazdığı **Ferâizü’s-Secâvendî** (Ferâiz-i Sirâciye) adlı eser ve şerhleri meşhur idi. **Şerh-i Feraiz** diye bilinen Seyyid Şerif Cürcânî’nin şerhi **Şerhu’s-Sirâciyye** adını taşıyordu ve yaygın olarak okutuluyordu.

5. Kalam ve Akâid

Osmanlı Devletinin yükseliş dönemi, kelâm konularının bir hayli revaçta olduğu bir zaman dilimidir. Gazâlî ile İbni Rüşd arasında tartışılan bazı kalam konuları Ali Tûsî, Hocaşâde ve Muslihiddin Mustafa gibi bilginlerce tekrar gündeme getirilmiştir. Bu nedenle “Hâşiyeye-i Tecrîd” kitabı medreselerin en önemli ders kitabı olarak kabul edilmiştir. Okunan kitaplar arasında şunlar en yaygınlarıydı:

“Tecrîdü’l-Kelâm”: Nasîruddin et-Tûsî (öl.1273) tarafından yazılan bu esere Şemseddin Mahmud el-İsfehânî’nin (öl.1348) yaptığı şerh -ki “Şerhu’t-Tecrîd” adını almıştı- bir hayli itibar kazanmıştı. İşte bu esere Seyyid Şerif el-Cürcânî (öl.1413) **Hâşiyeye-i Tecrîd** adıyla bir eser yazmıştı. Öylesine ünlendi ki, bu eserin okutulduğu

medreseler “Hâşîye-i Tecrîd” adıyla anıldı ve kelâm alanında temel ders kitabı niteliğini kazandı. “**Şerh-i Mevâkıf**”: Kadı Adududdin el-İcî'nin (öl.1355) telif ettiği “el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm” adlı esere -ki Akâid-i Adudiyye de denilmekteydi- Seyyid Şerif Cürcânî tarafından yazılan “Şerhu'l-Adudiye” adlı eser üst düzey medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. “**Akâid-i Neseî**”: İmam Maturidî'nin öğrencisi Ömer Neseî'nin (öl.1142) yazdığı bu Hanefî akaid kitabı ve daha çok Sadeddin Teftâzânî tarafından bu esere yapılan şerh, medreselerde yaygın olarak okutuluyordu. “**Hayâlî**”: “Şerh-i Hayâlî” olarak da bilinmektedir. “Akaid-i Neseîye” şerhine, Fâtih devri âlimlerinden “Hayâlî” adıyla ünlenen Şemseddin Ahmed b. Mûsâ İznîkî'nin (öl.1481) yaptığı haşîye, yüzyıllarca önemli müderrisler ve öğrencilerinin elinde ders kitabı olarak hizmet vermişti. “**Tevâlî'u'l-Envâr**”: Kadı Beydâvî (öl.1286) tarafından yazılan bu eserin tam adı Tevâlî'u'l-Envâr min Metâlî'i'l-Enzâr'dır. Eser önce Şemseddin Mahmud İsfehânî tarafından şerh edilmiş, daha sonra da bu şerhe Cürcânî'nin yazdığı haşîye medreselerde çok tutulmuştur.

6. Mantık

Bu alanda medreselerde okutulan ders kitapları şunlardı: “**İsagoci**”: Porphyrios'un “Eisagoge” adlı eserinden hareketle el-Ebherî'nin (öl.1266) bu alanda yazdığı ve 10 sayfayı geçmeyen “er-Risâletü'l-Esiriyye fi'l-Mantık” adlı kitabının birçok şerh ve haşiyeleri vardır. Molla Fenârî'nin (öl.1431) İsagoci üzerine bir günde yazdığı belirtilen ve kendi adıyla ünlenen “**Fenârî**” şerhinin de birçok şerhi ve haşiyesi yapılmış ve Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur. “**Şerhu Metâlî**”: Kadı Siraceddin Mahmud el-Urmevî'nin (öl.1283) “Metâlî'u'l-Envâr fi'l-Mantık” adlı eserine pek çok şerh ve haşîye yapılmıştır. Osmanlı medreselerinde okutulan Seyyid Şerif'in şerhi ve Kara Davud'un haşiyesi idi. “**Şerhu's-Şemsiyye**”: Kazvinî (öl.1293) tarafından mantığa dair Hoca Şemseddin Muhammed için yazıldığından dolayı “Şemsiyye” adıyla ünlenen kitaba yazılan şerhler arasında Seyyid Şerif Cürcânî ve Taftazânî şerhleri en çok okunanlar arasındaydı¹⁷.

Bütün bu ders ve kitapların yanı sıra medreselerde, özellikle yükseliş dönemlerinden itibaren **hey'et (astronomi), hikmet (fizik), hesap ve hendese ile tıp** alanlarına dair değişik kitaplar da okutulmaktaydı.

¹⁷ Bursa mahkeme sicillerindeki terekeler üzerinde yapılan bir araştırma, medreselerde okutulduğunu belirttiğimiz kitapların yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. Karataş, Ali İhsan, “XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar”, U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.10, sy.1 (Bursa 2001), s. 209-230.

Manzum Ders Kitapları

Öte yandan, medreselerde okunan kitaplardan bir bölümünün ezberlenmesi istendiği için İslâm dünyasında okutulan ders kitaplarının birçoğu nazım haline getirilmişti. Bu tür manzum eserlerden birkaç örnek verelim.

İbn Arabşah, meânî ve beyan ilimlerine dair 2000 beyitlik bir eser olan “Mir’atü’l-Âdâb”ı yazdı. Şemseddin Ukaylî (öl.1259), “Câmiu’s-Sagîr”i o kadar okuttu ki, sonunda nazım haline getirdi. Balıkesirli Devletoğlu Yusuf (öl.1250), “Vikaye”yi manzum olarak Türkçeye tercüme etti. Divriğili Fahreddin Muhammed Efendi’nin (öl.1323) bir nahiv manzumesi vardı. İbrahim b. Süleyman Radyüddin (öl.1380), fıkıh üzerine bir manzume yazdı. Özellikle nahiv alanında “Kâfiye” ve “Elfiye” kitaplarının manzum olarak birçok şerh ve haşiyesi görülmektedir.

Bu konularda öylesine ileri gidildi ki, Arapça ve Farsça lügatler bile manzum olarak yazılmaya başlandı. Sözgelimi, Sümbülzâde Vehbi’nin (öl.1809) Farsça öğretmek için yazdığı manzum “Tuhfe-i Vehbi” adlı lügat ile Arapça öğretmek için yazdığı manzum “Nuhbe-i Vehbi” adlı eserler eğitim tarihimizde iz bırakmış eserler arasındadır.

Değerlendirme ve Sonuç

İslâm dünyasında medreselerin varlığından önce de çocuklara ve gençlere hangi konuların öğretilmesi gerektiği sürekli tartışılmıştır. el-Kâbisî, İbn Miskeveyh, Farabî ve İbn Sina gibi birtakım düşünürler, bilimleri tasnif edip bazı gerekçelerle öğretilmesi gerekenleri önem sırasına koymuş, İbn Haldun ve Gazâlî gibi düşünürler de bilimleri sınıflandırmaya çalışmışlardır¹⁸. Bütün bu tasniflerde dikkati çeken nokta, özellikle dinî bilimlerin merkezde tutulması, ona yardımcı bilimlerin öğretilmesinin de tavsiye edilmesiydi.

Osmanlı medreselerinde takip edilen ders ve eserler, aslında devralınan bir gelenekle yakından alâkalıdır. Medreseler mahiyet itibarıyla Selçuklu döneminin birikimini büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. Zaten Kânûn-ı Örfiye-i Osmaniye’de de, Osmanlı medreselerindeki *“tullâb-ı ilm(in)... âdet-i kadîme üzre kütüb-i mu‘tebere ne vechile okuna geldiyse girü ol vech üzre”*¹⁹ takip etmelerinin istenmesi bu hususu doğrulamaktadır.

Osmanlı mahkeme sicillerinde ise medrese dersleri net olarak belirtilmemekte, çok genel olarak işaret edilmektedir. Meselâ 1531 tarihini taşıyan bir fermada derslerin **“ulûm-i mütedâvile”**

¹⁸ Bkz. Atay, age, s.36-72.

¹⁹ Baltacı, age, s. 44 (Dipnot no:160).

biçiminde nitelendirildiği görülmektedir. 1537’de gönderilen diğer bir fermada ise ülkenin bütün “...medreselerinde sevâlif-i eyyâm ve sevâbık-ı a’vâmdan her bâbda okunagelen kitâbların cümlesinde mâhir oldukdan sonra...” öğrencilere icazet verilmesi istenmektedir²⁰.

Fatih dönemine kadar Osmanlı medreselerinin artık bir geleneğe sahip olduğu söylenebilir. Müderrislerin tercih ettiği eserlerin birçoğu, genellikle Osmanlı toprakları dışında ve daha önce yaşamış bulunan âlimler tarafından kaleme alınmıştı. Ancak zamanla medreselerde okutulan dersler ve kitaplar tekrarlanmaya başlanmış, bunun de medreselerin gerilemesi sürecine tesir eden faktörlerden biri olduğu savunulmuştur.

Kısacası, bu çalışmada ortaya çıkan sonuçları şöyle sıralamak mümkündür:

- İlk dönem Osmanlı medreselerinde okutulan ders ve kitaplar Selçuklu geleneğinin izlerini taşıyordu.
- Fatih ve özellikle Kanuni sonrası Osmanlı medreseleri yeni bir yapılanma yaşadı ve bu durum Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam etti.
- Medrese müderrisleri okutacakları dersler ile ilgili eserlerin seçimi konusunda büyük ölçüde muhayyer idiler.
- Medreselerde yüzyıllar boyu temel derslerin yanında, öğrencilerin derslerini kolaylıkla takip etmelerini sağlamak amacıyla “hazırlık sınıfı”na benzer bir programda dersler ve kitaplar da okutulmuştu.
- Okutulan derslerde, dönemleri için azımsanmayacak sayıda kitap, şerh ve haşiyelerin varlığı, Osmanlılarda ciddi bir medrese geleneğinin oluştuğunu göstermektedir.
- İlk dönem medreselerde Seyyid Şerif Cürcânî, Taftazânî ve İbn Hâcib gibi ilim adamlarının kitapları ile bunlara yazılan şerh ve haşiyeler en çok okunanlar arasındaydı.

Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, I, İstanbul 1309.

Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri -XIX. Asır-*, İstanbul 2004.

Altıkulaç, Tayyar, “İbnü’l-Cezerî”, *DİA*, c.XX (İstanbul 1999), s. 551-557.

Arabacı, Caner, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri (1900-1924)*, Konya 1998.

²⁰ Hızlı, age, s.145.

- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Bursa Şer'iyeye Sicilleri, A40 nolu defter.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001.
- Ergün, Mustafa, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi - I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996. (http://hocam.tripod.com/g_yazilar_medrese_dersleri.htm)
- Fazlıoğlu, Şükran, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Ocak 2003, c.1, sy.1, s.97-110
- Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Bellekten*, c.LXVI, sy.247 (Aralık 2002), s.849-903.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997.
- Karataş, Ali İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.10, sy.1 (Bursa 2001), s.209-230.
- Katip Çelebi, *Keşf el-Zunûn an esâmî el-kutub ve'l-funûn*, (nşr. Ş.Yalçınkaya-R.Bilge), MEB, İstanbul 1941-43.
- Taşköprülüzâde, İsmâüddin Ahmed, *eş-Şakâik-i Nu'mâniye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye*, (nşr. A. Subhi Furat), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985.
- Unan, Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Yeni Türkiye*, 5. cilt (Ankara, 1999), s. 149-160.
- Unat, F. Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- Yalçınkaya, M. Şerafettin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

Tablo 1: Osmanlı medreselerinde yoğun olarak okutulan dersler, eserler ve yazarları

Dersin adı	Eserin adı	Yazarı
Sarf	Emsile	Yazarı bilinmiyor
Sarf	Binâ	Yazarı bilinmiyor
Sarf	Maksûd	Yazarı bilinmiyor
Sarf	İzzî	İzzeddin Abdülvehhab b.İbrahim ez-Zincânî (ö.1257)
Sarf	Merâh	Ahmed b.Ali b.Mesud (ö.?)
Nahiv	Avâmil	Birgivi Muhammed Efendi (ö.1573)
Nahiv	İzhâr (İzhâru'l-Esrâr fi'n-Nahv)	Birgivi Muhammed Efendi (ö.1573)
Nahiv	Kâfiye	İbn Hâcib (Osman b.Ömer) (ö.1174)
Nahiv	Mugni'l-Lebib	İbn Hişam (Abdullah b. Yusuf) (ö.1360)
Nahiv	Elfiye	İbn Mâlik / İbn Melek (Muhammed b.Abdullah) (ö.1273)
Belagat	Miftâhu'l-Ulûm	Siracüddin es-Sekkâkî (ö.1228)
Belagat	Mutavel	Sa'düddin Mesud b.Ömer et-Taftazânî (ö.1390)
Belagat	Muhtasar	Sa'düddin Mesud b.Ömer et-Taftazânî (ö.1390)
Belagat	Telhis (Telhis fi'l-Belâga)	Sa'düddin Mesud b.Ömer et-Taftazânî (ö.1390)
Mantık	İsagüci	Mir İsagüci Esiruddin el-Ebherî (ö.1266)
Mantık	Şemsiyye	Kâtibi (Necmeddin Ömer el-Kazvini) (ö.1293)
Kıraat / Tecvid	Cezeriyye	İbnü'l-Cezeri (ö.1429)
Kıraat / Tecvid	Şâtıbiyye	Kasım b.Firruh eş-Şâtıbi (ö.1194)
Kıraat / Tecvid	Karabaş Tecvidi	Ali Efendi (Halveti Şeyhi) / Abdurrahim Karabaşı (ö.1498)
Kıraat / Tecvid	Dürr-i Yetim (Dürrü'l-Yetim fi İlmi't-Tecvid)	Birgivi Muhammed Efendi (ö.1573)
Tefsir	Kadı Beydâvi (Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil)	Nasreddin Abdullah b.Ömer el-Beydâvi (ö.1286)

Tefsir	Keşşâf (el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil)	Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammed b.Ömer ez-Zemahşerî (ö.1143)
Tefsir	Celâleyn Tefsiri	Celâleddin Mahallî (ö.1459) - Celâleddin es-Suyûtî (ö.1505)
Tefsir Usulü	Burhân-ı Zerkeşî (el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân)	Bedreddin Muhammed ez-Zerkeşî (ö.1392)
Tefsir Usulü	İtkân / Suyûtî (el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân)	Celâleddin es-Suyûtî (ö.1505)
Kelâm / Akâid	Tecridü'l-Kelâm	Nasîruddin et-Tûsî (ö.1274)
Kelâm / Akâid	Şerhu't-Tecrid	Şemseddin Mahmud b.Abdullah el-İsfehânî (ö.1348)
Kelâm / Akâid	Hâşiye-i Tecrid	Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö.1413)
Kelâm / Akâid	Şerhu Mevâkif (Şerhu'l-Adudiyye)	Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö.1413)
Kelâm / Akâid	Şerhu Akâidi Adudiye	Celâleddin ed-Devvânî (ö.1502)
Kelâm / Akâid	Akâid-i Neseî	Ömer b.Muhammed en-Neseî (ö.1142)
Kelâm / Akâid	Şerh-i Hayâlî	Hayâlî (Şemseddin Ahmed b. Mûsâ el-İznîki) (ö.1481)
Kelâm / Akâid	Kelâm risalesi	Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö.1516)
Kelâm / Akâid	Tevâlî'ü Envâr	Kadı el-Beydâvî (ö.1286)
Kelâm / Akâid	İrşâd	İbni Mukrî (ö.1434)
Hadis	Sahih-i Buhârî (el-Câmiu's-Sahih)	Ebu Abdullah Muhammed el-Buhârî (ö.870)
Hadis	İrşâdu's-Sâri li-Şerhi Sahihil-Buhârî	Şehabeddin el-Kastalânî (ö.1517)
Hadis	Mesâbih (Mesâbihu's-Sünne) / Mişkât (Mişkâtü'l-Mesâbih)	İmam Hüseyin b.Mesud el-Begavî (ö.1126)
Hadis	Mefâtiḥ	Yakub Avfî (ö.1736)
Hadis	Meşârik (Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye min Sihâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye)	İmam Radyüddin Hasan b. Muhammed es-Sâgânî (ö.1253)
Hadis	İbn Melek (Mebâriku'l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriku'l-Envâr)	Tireli İzzeddin Abdülatif er-Rûmî (ö.1398)
Hadis	Kitabu's-Şifâ	Kadı İyâz b.Mûsâ el-Yahsûbî (ö.1150)

Hadis	Meşâriku'l-Envâr alâ Sihâhî'l-Asâr	Kadı İyâz b.Müsâ el-Yahsûbî (ö.1150)
Hadis	Kitâbu'l-Erbaîn	İmam Muhyiddin en-Nevevî (ö.1277)
Hadis	İnsânü'l-Uyûn fi Sireti'l-Emîni'l-Me'mûn	Şeyh Ali b.İbrahim el-Halebî (ö.1634)
Hadis	Şemâil-i Şerif	İmam Muhammed et-Tirmizî (ö.892)
Hadis	Delâilü'n-Nübüvve	Ebu Bekir el-Beyhakî (ö.1065)
Hadis Usulü	İbn Salah Elfiyesi (Ulümü Hadis)	İbn Salah eş-Şerizürî (ö.1245)
Hadis Usulü	Nuhbe (Nuhbetü'l-Fiker)	İbn Hâcer el-Askalânî (ö.1447)
Hadis Usulü	Câmiu'l-Usûl	İbnü'l-Esir (ö.1209)
Fıkıh	Bidâyetü'l-Mübtedî	Burhaneddin el-Merginânî (ö.1197)
Fıkıh	Hidâye	Burhaneddin el-Merginânî (ö.1197)
Fıkıh	Ekmel (el-İnâye)	Bayburtlu (el-Babertî) Muhammed Ekmeleddin (ö.1348)
Fıkıh	Vikâye (Vikâye er-Rivâye fi Mesâilî'l-Hidâye)	Ubeydullah b.İbrahim el-Mahbubi el-Hanefî (ö.1274)
Fıkıh	Sadrüşşeria Şerhi / Nikâye (Muhtasar-ı Vikâye)	Sadrüşşeria es-sânî (ö.1349)
Fıkıh	ed-Dürrü'l-Muhtâr fi Şerhi Tenviri'l-Ebsâr	Alâüddin el-Haskefî (ö.1676)
Fıkıh	İbn Abidin (Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr)	Seyyid Muhammed Emin b.Ömer (ö.1836)
Fıkıh	Tenviru'l-Ebsâr	Şeyhulislâm Muhammed b. Abdullah et-Timurtâşî (ö.1595)
Fıkıh	Düreru'l-Hukkâm fi Şerh-i Gureri'l-Ahkâm	Molla Hüsrev (ö.1480)
Fıkıh	Mültekâ / Halebî (Mültekâ'l-Ebhûr)	İbrahim b.Muhammed el-Halebî (ö.1549)
Fıkıh	Mevkûfât	Muhammed Mevkufâtî (ö.1654)
Fıkıh	Kudûri (Muhtasaru'l-Kudûri)	Ebu'l-Hüseyn Ahmed b.Muhammed el-Kudûri el-Bağdadî (ö.1036)
Fıkıh	Muhtasar	İbn Hâcib (ö.1174)
Fıkıh	Muhtasar-ı Halil	Halil b. İshak el-Cündî (ö.1374)

Fıkıh	Umde (Umdetü'l-Ahkâm)	İbn Dakikü'l-İyd (ö.1302)
Fıkıh	Minhâc	İmam en-Nevevî (ö.1277)
Fıkıh	Mahallî	Celâleddin el-Mahallî (ö.1459)
Fıkıh	Tenbih	Ebü İshak eş-Şirâzî'nin (ö.1083)
Fıkıh	Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym el-Mısırî (ö.1562)
Fıkıh	Kenzü'd-Dekâik Şerhi, Meraku'l-Felâh	ez-Zeylâi (ö.1342)
Fıkıh	Muknî	İbn Kudâme Muvaffaküddin el-Makdisî (ö.1233)
Fıkıh Usulü	Takvimü'l-Edille	Ebü Zeyd ed-Debûsi (ö.1038)
Fıkıh Usulü	Usûlü Pezdevî	el-Pezdevî (ö.1089)
Fıkıh Usulü	Tavzih ve Tenkih	Sadrüşşerîa (ö.1274)
Fıkıh Usulü	Menâr (Menârü'l-Envâr)	Ebu'l-Berekât Hafizüddin en-Nesefî (ö.1310)
Fıkıh Usulü	İbn Melek (Şerhu Menâri'l-Envâr)	İbn Melek (ö.1480)
Fıkıh Usulü	Şârihu'l-Menâr	Abdülhalim Efendi (ö.1678)
Fıkıh Usulü	Mir'ât	Molla Hüsrev (ö.1480)
Fıkıh Usulü	Mir'ât Hâşiyesi	İzmirli Muhammed ibn Veli Efendi (ö.1751)
Fıkıh Usulü	Tenkihu'l-Usûl	Sadrüşşerîa (ö.1274)
Fıkıh Usulü	Tenkihu'l-Ahdâs fi Ref'i't-Teyemmümi'l-Ahdâs	Şerafeddin Ahmed (ö.1369)
Fıkıh Usulü	et-Telvih fi Keşfi Hakâiki't-Tenkîh	et-Teftâzânî (ö.1389)
Fıkıh Usulü	Cem'ü'l-Cevâmî	Takiyüddin es-Subkî (ö.1355)
Fıkıh Usulü	el-Mugni	Celâleddin Ömer el-Habbâzî'nin (ö.1272)
Ferâiz	Ferâizü's-Secâvendî (Ferâiz-i Sirâciye / es-Sirâciye fi'l-Ferâiz)	Sirâcüddin Muhammed b.Mahmud es-Secâvendî (ö.1200)
Ferâiz	Şerh-i Feraiz (Şerhu's-Sirâciyye)	Seyyid Şerif el-Cürcanî (ö.1413)